

Марія Моклиця

КОНТРОВЕРСІЇ СУЧАСНОЇ РЕЦЕПЦІЇ ДАНТЕ ТА ПРОБЛЕМА УНІВЕРСАЛЬНОЇ МОВИ У КУЛЬТУРІ ЛЮДСТВА

Дискусійні моменти тлумачення «Божественної комедії» Данте, зокрема щодо образу Беатріче, пропонується вирішити через зміну погляду на чотири способи прочитання, сформульовані у середньовіччі й використані Данте. Висувається теза про три універсальні мови: алегоричну, символічну і метафоричну, які посіли особливе місце у європейських дискурсах. Це три методи інтерпретації і три способи творення тексту.

Ключові слова: «Божественна комедія», герменевтика, інтерпретація, алегорія, символ, метафора.

Постановка проблеми. Дослідники творчості Данте часто цитують його лист до веронського володаря Кангранделла Скала щодо чотирьох способів тлумачення «Божественної комедії»: буквальний, алегоричний, моральний й анагогічний. Далеко не всі при цьому уточнюють, що ці способи не вигадані самим Данте, а запозичені із середньовічної герменевтики: це чотири способи інтерпретації Біблії, сформульовані ще Св. Августином (V ст. н. е.). Власне, ці оголошені автором способи й стали основою для перших звинувачень Данте у блюзнірстві: виходить, що він підносить свій твір до значення Святого Письма. Далі для читачів «Комедії» прояснилися численні відступи від церковних догматів і, нарешті, вповні постала апологетика Беатріче, безпідставно піднесеної до рангу найвищої святої у Небесній ієрархії. Усе це й спричинило поступове затирання імені Данте, майже відсутнього у європейській культурі аж до XIX століття. За останні два століття інтенсивного вивчення Данте багато було надолужено, але прочитання «Божественної комедії» й до сьогодні залишається центральною проблемою дантознавства. Надто багато фрагментів й образів поеми викликають взаємозаперечні тлумачення. Дослідники змушені раз у раз озиратись на запропоновані поетом чотири способи і, так чи інакше, накладати на текст «Комедії». Досить саркастично пише про це Г. Блум: «Його єретичний заряд було заретушовано коментарями науковців, навіть найкращі з них ставляться до «Божественної комедії» так, немов її автором був Святий Августин» [1, 88]. «Теологічний Данте сучасної американської гуманітаристики — це суміш із Августина, Томи Аквінського та решти теологів. Цей богословський Данте, настільки повно вивчений та дивовижно богобоязний, що уповні його сприймати можуть лише американські професори, котрі його вивчають» [1, 92].

Але й сам Блум, послідовно відстоюючи тезу про «літературність» «Божественної комедії»

(у сенсі мистецькості, художньої повновартості), зосереджений на центральних персонажах твору — Данте і Беатріче. Саме ці образи, на його думку, і є головним досягненням Данте-поета, і це — беззаперечно, хоча-таки хочеться знову і знову сперечатися, що ж таки означає Беатріче? Але це суперечки одного плану (філософського чи психологічного — у будь-якому разі переважно змістового характеру), а от читати поему чотирма способами провокує її форма, конкретні фрагменти зображення, або й просто мовлення. Саме вони обліплені численними коментарями інтерпретаторів і творять образ богобоязного Данте.

Прикладів тлумачення конкретних образів поеми чотирма способами небагато, вони, зрештою, вже хрестоматійні, бо наведені самим Данте. У. Еко наводить приклад інтерпретації фрагменту Святого Письма із листа Данте: «Якщо звернутись до дослівного значення, то тут ідеться про вихід дітей Ізраїля з Єгипту за часів Мойсея. Якщо вдатися до алегорії, то мається на увазі наше людське спасіння через Христа. Якщо поглянемо на моральний сенс, то побачимо перехід душі від страждання і муки гріха до стану Божої благодати. Врешті, у містичному розумінні це означатиме вивільнення духу з рабства морального розкладу до досягнення свободи вічної слави» [3, 86]. У. Еко коментує останнє тлумачення Данте як вичерпне і додає: «Значення алегоричних образів та емблем, із якими, ймовірно, стикався середньовічний читач, було вже наперед встановлене в енциклопедіях, бестіаріях та на надмогильних плитах» [3, 86].

Медієвісти і знавці творчості Данте, зокрема Е.Р. Курціус чи І. Качуровський, переконливо показали, наскільки весь твір Данте і кожна його маленька частинка вписані в контекст епохи Середньовіччя. Те, що було у ті часи загальним, сучасний читач сприйме як приналежне Дантові (вигадане, створене). Твір укорінений в реалії середньовічного світу, переважно втрачено навіть для вузьких фахівців. Чи можна сьогодні

прочитати «Божественну комедію» із естетичним задоволенням і розумінням, не зазираючи при цьому в численні коментарі? Здається, що це неможливо. Чи не означатиме це, що твір втратив художню функцію, існує лише завдяки культурно-історичній ролі, яку освічений читач мусить взяти до відома? Але численні суперечки про головні образи твору, які, здається, ніколи не завершаться прийнятним для більшості поясненням, свідчать, що твір продовжує нас зачіпати, що ми не здатні цілком відмежуватися від емоційного сприйняття. Водночас це сприйняття, нашттовхуючись на темні місця і туманні пояснення, збивається з інтуїтивного способу рецепції, намагається «вивищитись» філософією, теологією чи математикою. Серед нечисленних шанувальників Данте-поета у XX столітті велика частина першорядних письменників: Джойс, Паунд, Еліот, Борхес, Блок, Мандельштам, Франко, Леся Українка...

Авторська гіпотеза. Чотири способи прочитання — далеко не випадкове число, хоч середньовічна екзегеза не вичерпується саме чотирма і не наполягає на достатності чотирьох. Загалом історія формування методів інтерпретації Біблії — це, як свідчать і давні, і сучасні науковці, складна, розгалужена й довготривала історія вчень, концепцій, шкіл, зміни поглядів і доктрин. Саме чотири способи, можливо, не були б так добре відомі у новому часі, якби не Данте. Звісно, вимога читати «Божественну комедію» як Святе Письмо й досі породжує «відчуття блюзнірства», навіть якщо ми згодні бачити в цьому прояв сили й оригінальності. Але якщо відкинути теологію і довіритись інтуїції Данте-поета, то влучність його тлумачень, наведених як приклад, свідчить, що таку кількість прочитань допускає сам текст. Можна сказати й інакше: текст провокує, вимагає, аби в ньому бачили більше, аніж пряме значення. Данте творить складний текст, засадничо складний, але інтенційно зрозумілий. Треба лиш докласти зусиль і піти йому назустріч.

«Європейська історія не знає іншої епохи, коли б так возвеличували душу і так пригнічували тіло, як у середньовіччі. Цілий текстовий жанр становлять діалоги, в яких душа сварить і проклинає тіло після його смерті. ...Тіло з його прагненнями було найбільшою перешкодою на шляху до раю, проте одночасно й засобом заслужити собі цей рай, коли з нього добровільно знущатися» [4, 203]. На середньовічних картинах живопису можна знайти зображення душі — це маленька гола людина, яку ангел зважає на терезах.

«Втілення — це приниження Господа. Тіло є в'язницею (ergastulum — в'язниця для рабів) душі, і це щось більше, ніж її звичний образ, це — її окреслення (definition). Пострах тіла знаходить свій кульмінаційний вияв у його статевих аспектах. Первородний гріх, гріх інтелектуальної

гордини, інтелектуального виклику Богові замінений середньовічним християнством на статеви́й гріх», — пише Жак Ле Гофф [7, 120].

Боротьба з тілом була одночасно змаганням за спасіння (безсмертя) душі. Середньовічна людина постійно збурювалась страхами про покарання за гріхи, бачила видіння, в яких подорожувала в потойбічний світ і спостерігала муки грішників та райське життя праведників. Видіння середньовіччя — це документи реально пережитого містичного досвіду. Саме з цього жанру проросла «Божественна комедія», аби завершити багатовікову традицію містичних прозрінь у грандіозному за задумом художньому творі.

Саме в цьому ключі просить сприймати себе «Божественна комедія». Буквальна (тобто сюжетна) її історія — це мандрівка тіла у царства душ, або ж світ померлих. Наскільки це нафантазована, умоглядно змодельована, казкова чи міфічна історія? Над цим і досі ламають голову дослідники, і досі висуюють геть непереконливі версії, бо інерція богословських коментарів не дозволяє сприймати цей твір як втілення живого людського досвіду конкретної людини, хай і непересічної, але стражденної, зболеної, отже людини, який не чуже усе людське.

Головний камінь спотикання — безпрецедентне як для віруючого (в глибині і пристрасності віри Данте сумніватися не доводиться) піднесення звичайної людини, без пори померлої, але нічим у земному житті не виділеної до рангу святої, яка в Небесній ієрархії посідає чи не друге місце. Щоправда, Курціус вважає, що цей образ — чиста умовність, міф, який не мав ніякого реального прототипу (дантознавцям й досі не вдалося знайти документи, які б підтвердили існування реальної Беатріче, єдиним джерелом залишається «Нове життя»). *«Його Беатріче — зовсім не повернення втраченого в молодості кохання. У цій жіночій постаті втілено найвище спасіння — еманцію Бога. Тільки так без блюзнірства можна потрактувати її появу в хвалі тріумфу, де вона стоїть поряд із самим Христом»* [5, 420].

Г. Блум іронічно заперечує подібні версії, хоча, з іншого боку, й приєднується до них, називаючи Беатріче алегорією Христа. Відчуття блюзнірства від цього не зникає, але Блум намагається його перемаркувати на позитив, як наслідок самобутності й оригінальності Данте. При цьому мусить визнати, що *«Данте був і є найбільш безсоромним, агресивним, гордовитим та зухвалим з-поза всіх поетів»* [1, 95]. Ну, мовляв, йому вистачило пихи, щоб дорівняти Беатріче до божества, і тим самим винищити себе, але мусимо прийняти це як другу сторону його геніальності (з геніїв інший «спит»).

Можна було б погодитись, якби не очевидне «але»: Данте щиро змагається з тими «гріхами», точніше, вадами характеру, які йому приписують.

Як може бути пихатою людина, що на власні очі бачила, як жорстоко караються пихаті після смерті?

Втім, чи бачила, чи ні, це, звісно, теж питання питань. Г. Блум, услід за багатовіковими легендами про те, що Данте справді спускався до пекла і тому мав обпалене (надто смагляве) обличчя, обережно зауважує: «*Ми можемо припустити, що він сам вірив у реальність власних видінь; поет такої сили, який присвоїв собі статус пророка, не міг ставитись до свого сходження до пекла як до простої метафори*» [1, 102]. Але при цьому так і не пояснює, де ж може бути джерело неймовірної певності автора в цілковитій істинності свого творіння. Можливі лише два варіанти відповіді на це питання: або у Данте були вагомі підстави, щоб так сприймати свій твір, або ж він палко вірив у фікцію, тобто був божевільним. Оскільки діагноз ставити не випадає: Данте вочевидь адекватна, з огляду на його епоху, людина, доводиться думати, які ж джерела живили зображувальний ряд поеми.

Уже у першій пісні, терцині четвертій, Данте дає нам ключ до розуміння: «*Недобре тямлю, як постав цей схов, / Бо сонність так оволоділа мною, / Що з певної дороги я зійшов*» [2, 23]. Сон, сновидіння, спання — це часті метафори тексту, але це також і обмовки за Фройдом, які свідчать, що усі свої видіння Данте справді бачив у досвіді внутрішнього життя. Бачити навалу страшних видінь у снах — це у Середньовіччі не підстава для діагнозу про пригнічений стан психіки, як ми можемо твердити сьогодні. Тоді такі сни сприймали однозначно: як послання чи наслання, в будь-якому разі ними нехтувати не випадало.

Данте почав роботу над «Божественною комедією» на такому етапі, який можна охарактеризувати коротко: глухий кут, повна життєва поразка. Врахувавши історію взаємин з рідною Флоренцією, яка так хотіла принизити його, можна сказати більше: через поразку Данте не впав у песимізм, навпаки, в його душі нуртували могутні суперечливі емоції. Він не погоджувався з роллю покірного вигнанця, але у нього не було жодного шансу змінити цю роль. Пекельну суміш тяжких образ, гніву, безсилої люті — все це Данте напевне переживав. І навала кошмарів, які мучили страхами перед вічними муками після смерті, — це наслідок цих почувань. Данте усвідомлював, що він не здійснив того, що забезпечило б йому спасіння після смерті, обставини життя не дозволяли виправити помилки, праведне життя було неможливе, власна гріховність бачилась гіперболізовано, без перспектив спокути.

Припускаю, що чотири способи тлумачення — це одночасно чотири способи творення. Поема написана чотирма стильовими прийомами, чотирма образними мовленнями, тому й потребує зміни інструментарію при сприйнятті. Два не

потребують доказу, бо названі: буквальний й алегоричний. Якщо є сюжет, історія, дійові особи, щось таке, що піддається переказу, буквальним смислом не варто нехтувати. Навпаки, його треба лишити у центрі, як стрижень, який не дасть збитись на манівці і нашарувати на текст не притаманні йому сенси. Алегоричний спосіб читання виріс із алегорії як способу писання. Про це стисло й виразно написано у Курціуса: «*Греки не мали охоти зрікатися ні Гомера, ані науки. У пошуках компромісу вони вдалися до алегоричної інтерпретації Гомера. Гомерівська алегореза була зумовлена досократівською критикою Гомера. Виникнувши в VI ст. до Р. Хр., вона згодом розвинулася в різноманітні напрями та фази, зупинялись на яких тут не маємо змоги. В часи пізньої античності вона знов опановує людський розум у зв'язку з тим, що еллінізований юдей Філон переніс її на Старий Заповіт. З юдейської біблійної алегорези починається й алегореза отців церкви. Поганство в період свого занепаду також переносить метод алегоричної інтерпретації вже на Вергілія (Макробій). У середньовіччі біблійна та вергіліанська алегорези злилися воедино. В результаті алегорія лягла в основу інтерпретації будь-якого тексту*» [5, 230–231].

Символічний спосіб прочитання і практика називати біблійну алегорезу «символіко-алегоричним» прочитанням не менш поширені. Скажімо, «*Духовна інтерпретація*» Орігена була ще однією моделлю алегоричного методу з тяжінням до символічного тлумачення: *буквальне значення розглядалося як мало важливе. Він вважав, що Писання — це розгорнута алегорія, в якій кожна найменша деталь має символічний смисл. ... Оріген тлумачить Старий та Новий Заповіти в основному не історично, а «алегорично», тобто символічно, образно, духовно, пневматично...*» [6, 82]. Характеризуючи символічну парадигму середньовічної герменевтики, Зоряна Лановик вказує в першу чергу на значення символу, вважає, слідом за багатьма попередниками, що «*символізм є основою образної мови Біблії*» [6, 486]. Насиченість Святого Письма символами потребує аналогічного тлумачення.

Очевидно, що мова Біблії також алегорична.

Ні символічна, ні алегорична інтерпретація не постала б і не укорінилася, якби не символіко-алегорична природа біблійного мовлення. Так само це стосується Гомера: якби не природа його мовлення, алегореза Гомера не набула б такого поширення. Давні інтерпретаційні моделі постали на основі осмислення відповідних типів мовлення, присутніх від часів Творення у мові. Якби література і Святе Письмо не застосовували так широко символів та алегорій, не знадобився б і символічний та алегоричний методи тлумачення.

Символ та алегорія — це двоєдина основа біблійної мови, чи є ще якийсь важливий образ?

Що стоїть за моральною інтерпретацією, яка здається дуже умоглядно доданою, бо моральності не позичати ані алегорії, ані символу, навіть буквальний зміст обертається рясним моралізаторством. Мораль природно слідує за алегорією. Чи потрібен в такому разі окремий метод, названий моральним?

Курціус вважає, що численні метафори потрапляють у широкий вжиток з Біблії. Скажімо, головним джерелом харчових метафор є Біблія: *«У християнській святій історії надкушування забороненого плоду та влаштування тайної вечері — драматичні епізоди. Блаженними проголошують тих, хто голодний і спраглий»* [5, 156]. Харчові метафори *«Августин проголосив обгрунтованими. Той, хто навчається, має децю спільне з тим, хто їсть...»* Бог — хліб внутрішній, харчування істиною й пожива [5, 156]. Ще одна велика група метафор біблійного походження пов'язана з частинами тіла. У Августина: рука мого серця, рука душі, у Пруденція: живіт серця, *«На «око серця» і «чоло духа» ми натрапляємо в каролінгській творчості, на «стопу духа» у Гвіго, на «шлунок духа» в Алана і Петра Велебного»* [5, 158]. Традиційні для античності метафори (крім згаданих, також корабельні і театральні) Курціус ілюструє численними прикладами із *«Божественної комедії»*, але запевняє, що започатковує тему, а не досліджує її.

Аби відчути, що метафора надто важлива для поетичного мовлення Данте, не треба звертатись до спеціальних джерел: це одразу впадає в око. Які з метафор запозичені, а які авторські — питання для вузьких спеціалістів. Але не зайве переконатись, що метафоричне мовлення так само органічне для середньовічної парадигми, як символічне й алегоричне.

Лише три різновиди мовних образів вочевидь виділяються на тлі європейської історичної поетики потужністю творених ними дискурсів, лише вони створили інтерпретаційні моделі тлумачення (метафорична модель ніби відсутня як окрема екзегеза, але часто виступає синонімом в алегоричній або символічній екзегезі).

Три типи образів... Може, розмитий моральний метод доцільніше було б назвати метафоричним? Бо при його використанні часто

йдеться про перенесення зовнішнього на внутрішнє життя людини, або навпаки, що й становить осердя моральних засад, втім, як і духовних. Космос внутрішнього життя християнина було розбудовано за аналогією до космосу зовнішнього. Власне, це і є головна пружина на шляху усіх християнських мислителів: творення християнина як людини духовної і моральної, встановлення певних стосунків між душею і її тілесною оболонкою.

Поема міфічна у сюжетному плані: це особистий варіант ініціації, духовного випробування і зростання. Тут можна чітко окреслити біографічні витoki, отже буквально прочитання вимагає бодай дрібки психоаналізу. Поема метафорична у психологічному плані: болото, бруд, криваві ріки й озера, вогонь у пеклі перенесені ззовні, з реального світу, є згущеним втіленням біографічних подій, долання гори у Чистилищі також багате на перенесення з реального досвіду, стиль *«Раю»* чи не найбільш насичений метафорами, які виростають із парадоксальних порівнянь. Поема символічна у духовному плані — нам показано символічний шлях грішної людини до безсмертя, основні концепти поеми — це символи. Поема алегорична у двох планах — психологічному й ідеологічному. Данте-політик і громадський діяч не може відмежуватись від численних алегорій, якими переповнена його ерудована свідомість. Більшість із них виглядають штучно і потребують пояснень, запозичених із епохи Данте.

Висновки. Алегорій, символів та метафор у поемі багато, але не йдеться про їх докладний опис і каталогізацію. Важливо вказати на тенденцію, не на догматично встановлені способи тлумачення (навіть якщо їх аж чотири), а на характер образного мовлення, яке за природою своєю є кодом пізнання і розуміння і водночас у своїй суб'єктивно-універсальній структурі невичерпне сенсами. Важливо знати мову, якою промовляє поет, і не лише буквально: давню італійську мову, яка балансує на межі просторіччя і вченої латини, а й алегоричне, символічне і метафоричне мовлення, яким володів поет і усвідомлював роль кожного для потреб вираження і зображення. Ці мови найбільш універсальні з посеред усього, що потребує перекладу.

ДЖЕРЕЛА

1. Блум Г. Західний канон: книги на тлі епох / Г. Блум ; пер. з англ. під загальною ред. Р. Семківа. — К. : Факт, 2007. — 720 с.
2. Данте А. Божественна комедія / Аліг'єрі Данте ; пер. з італ. і коментарі Є.А. Дроб'язка. — Харків : Фоліо, 2006. — 607 с.
3. Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / Умберто Еко ; пер. з англ. М. Гірняк. — Львів : Літопис, 2004. — 384 с.
4. Історія європейської ментальності / За ред. Петера Дінцельбахера ; пер. з нім. В. Кам'янця. — Львів : Літопис, 2004. — 720 с.
5. Курціус Е.Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Ернст Роберт Курціус ; пер. з нім. А. Онишка. — Львів : Літопис, 2007. — 752 с.
6. Лановик З. Hermeneutica Sacra : монографія / Зоряна Лановик. — Тернопіль : РВВ ТНПУ, 2006. — 587 с.
7. Ле Гофф Ж. Середньовічна уява / Жак Ле Гофф ; пер. з фр. Я. Кравця. — Львів : Літопис, 2007. — 350 с.

Дискуссионные моменты интерпретации «Божественной комедии» Данте, в частности, то, что касается образа Беатриче, предлагается разрешить через изменение взгляда на четыре способа чтения, сформулированные в средневековье, и использованные Данте. Предлагается тезис о трех универсальных языках: аллегорическом, символическом и метафорическом. Это четыре метода интерпретации и четыре способа создания текста.

Ключевые слова: «Божественная комедия», герменевтика, интерпретация, аллегория, символ, метафора.

Discussion points interpretation of "Divine Comedy" by Dante, in particular the image of Beatrice, is proposed to be solved changing the view on the four ways of reading formulated in the Middle Ages and used by Dante. It is proposed the thesis of the three universal languages: allegorical, symbolic and metaphorical. There are three methods of interpretation and three ways of creating text.

Key words: "Divine Comedy", hermeneutics, interpretation, allegory, symbol, metaphor.

УДК 821.134.2.09

Світлана Романова

РЕАЛІЗАЦІЯ НЕОМІФОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ КРИЗЬ ПРИЗМУ АНІМАЛІСТИЧНОЇ МЕТАФОРИ У ПРОЗІ РОСИ МОНТЕРО

У статті розглядається роль анімалістичних образів у вирішенні проблематики зрілої прози сучасної іспанської романістки Роси Монтеро. Автор надає особливої уваги значенню образів тварин у розробці письменницею основного мотиву роману «Історія прозорого короля» (2005) та мотиву подвійності.

Ключові слова: Самість, інстинктивна сутність, анімалістичний образ, природа, цивілізація.

Давня традиція використання анімалістичних образів у літературі свідчить про важливе значення світу тварин для розуміння людиною власної природи. Тваринний світ у свідомості людини виступає у ролі Іншого, що є невід'ємним чинником осмислення себе, самовизначення та самоідентифікації.

Вивчення світових міфів, казок, релігії різних культур продемонструвало присутність

у понятійному полі ряду універсальних символів, якими людина незалежно від національної (культурної) традиції намагалася пояснити, сформулювати будову світу. Однією з найвагоміших характеристик, що мають універсальне значення, є анімалістична символіка. У своїй праці «Людина і її символи» К.Г. Юнг визнає такий феномен закономірним і називає символізм пов'язаним зі світом тварин вираженням «божественної